

הניסיון להקמת בית הכנסת על שם רמ"א וקדושי קרקוב בכפר עציון בשנת 1947

ניסיונות ראשונים: בית הכנסת בכפר עציון בשנותיו הראשונות

בארבע השנים שחלפו מאז עלייתה על הקרקע של 'קבוצת אברהם' לנקודת התיישבות הקבע שלה בכפר עציון, בכ"ה בניסן תש"ג (30.4.1943), ועד לסוף שנת תש"ז (1947), הצליח הקיבוץ הדתי הצעיר והחלוצי להתבסס ולהתייצב כמעט מכל בחינה אפשרית. מספר חברי הקיבוץ (או המועמדים לחברות) עלה בהתמדה; הילדים שנולדו וגדלו בקיבוץ העשירו וגיוונו אף הם את האוכלוסייה האנושית במקום; ובאמצע שנת 1947 עמד מספר התושבים שהתגוררו בקיבוץ על קרוב למאתיים נפש. גם מבחינה כלכלית וחקלאית הלך הקיבוץ והתבסס, תוך שענפיו החקלאיים – הכרמים, המטעים, וענפי החי – מתחילים לשאת פרי ולהניב רווחים, וענפיו הלא חקלאיים – ביניהם ההארכה, חציבת האבן והמפעל למכניקה עדינה – הופכים אף הם לחלק משמעותי מן העשייה הכלכלית והאנושית בקיבוץ.¹

במקביל לצמיחה הכלכלית והמספרית, המשיכה והתעצבה ביישוב הצעיר גם המערכת התרבותית והחברתית: העלון הקיבוצי הודפס באופן סדיר למדי כמעט מדי שבוע, ובקיבוץ התקיימה מערכת מגוונת של אירועים חברתיים, שיעורי תורה, הרצאות ופעילויות חברתיות נוספות.²

* תודתי העמוקה לישראל שדיאל, בן כפר עציון ומנהל הארכיון לתולדות גוש עציון על שם דב קנוהל (אכ"ע), על סיועו ועל הערותיו המועילות, ולאריה ואורה רוטנברג על הערותיהם ועל סיועם.

1. על התבססותו המשקית והכלכלית של הקיבוץ בשנים אלו ראו: י' כץ, **ההתיישבות היהודית בהרי חברון ובגוש עציון**, רמת גן תשנ"ב, עמ' 65-180. לסקירה בסיסית בת הזמן של מצב הדברים בקיבוץ בשלהי 1947 ראו: ד' קנוהל, **גוש עציון במלחמתו**, ירושלים תשס"ט, עמ' 29-31.
2. על החיים האזרחיים בכפר עציון ועל אופיים, ראו למשל: קנוהל (לעיל, הערה 1), עמ' 22-29; י' בן-יעקב, **גוש עציון: חמישים שנות מאבק ויצירה**, כפר עציון תשל"ח, עמ' 75-98; ר' אילן, 'יישובי הקיבוץ הדתי בגוש-עציון, תש"ג-תש"ח, שיתוף וייחוד', בתוך: מ' נאור (עורך), **גוש-עציון מראשיתו עד תש"ח (עידן 7)**, ירושלים תשמ"ו, עמ' 90-96.

על רקע התפתחויות דרמטיות ומתמשכות אלו, ולנוכח דמותו הדתית המוצהרת של קיבוץ כפר עציון, בולטת למדיי העובדה שעד לשנת 1947 לא טופלה באופן מוצלח סוגיית הקמתו של בית כנסת של קבע בקיבוץ, שירכז סביבו את הפעילות הרוחנית והדתית במקום, ובמידת מה גם את זו החברתית הרחבה יותר. הקמת בית כנסת של קבע היא ללא ספק אחד השלבים המשמעותיים והמרגשים ביותר בעיצובו הפיזי והחברתי של יישוב דתי באשר הוא. ואכן, באותן שנים נעשו ניסיונות ראשונים להקמת מבני קבע לבתי כנסת במספר יישובים דתיים אחרים: בטירת צבי ובקבוצת יבנה (שבהן נעסוק בהמשך הדברים), במושב שדה יעקב, ובמספר יישובים נוספים ברחבי הארץ. אמנם, למרות חשיבותו של הנושא, יש לציין שלא רבות נכתב עד היום על הניסיונות להקמתם או להפעלתם של בתי כנסת בקיבוצים הדתיים בשנים אלו, ומידע על אודות בתי הכנסת הבודדים שכן פעלו מצוי בעיקר בארכיוניהם של הקיבוצים עצמם.³

אמנם, בתכנית המקורית שסרטט האדריכל מאיר בן אורי לכפר עציון בשנת 1943, נקבע גם מקומו המיועד של בית הכנסת, בראש הגבעה שעליה הוקם הקיבוץ כולו (ראו איור מספר 1).⁴ זאת, בהתאם להלכה הקובעת כי "אין בונין אותן [בית כנסת] אלא בגבוה שבעיר".⁵

שנתיים מאוחר יותר, לנוכח העובדה שטרם הוחל בבניית בית הכנסת בפועל, הוצע על ידי בן אורי פתרון ביניים של בניית בית כנסת קטן יחסית, שיספק את צרכיה של הקבוצה בשנותיה הראשונות וישמש במקביל גם כבית תרבות. תכניתו זו של בן אורי לבניין בית הכנסת הקטן, שלא תועדה עד היום, התייחסה בפירוט הן למראהו החיצוני והן למראהו ולדמותו הפנימיים.⁶

בן אורי (1908-1983), שעלה ארצה ב־1934 ועסק במגוון תחומים של יצירה ואמנות (בין השאר כתלמידו המובהק של האמן הרמן שטרוק),⁷ תכנן את בית הכנסת

3. מקרה אחד שבו בכל זאת נכתב לא מעט על משמעותו ועל תפקידו של בית הכנסת בקיבוץ הדתי בתקופה זו, התרחש עם הנחת אבן הפינה לבית הכנסת של טירת צבי, שתיסקר בהמשך הדברים. דוגמה מעניינת נוספת להתייחסות כתובה לבית הכנסת בקיבוץ הדתי היא הדיון על עזרת הנשים בבית הכנסת הקיבוצי בראשיתו, שנערך באחד הקיבוצים ופורסם לבסוף בכתב העת **עלונים** (לא, תש"ז, עמ' 34-35).

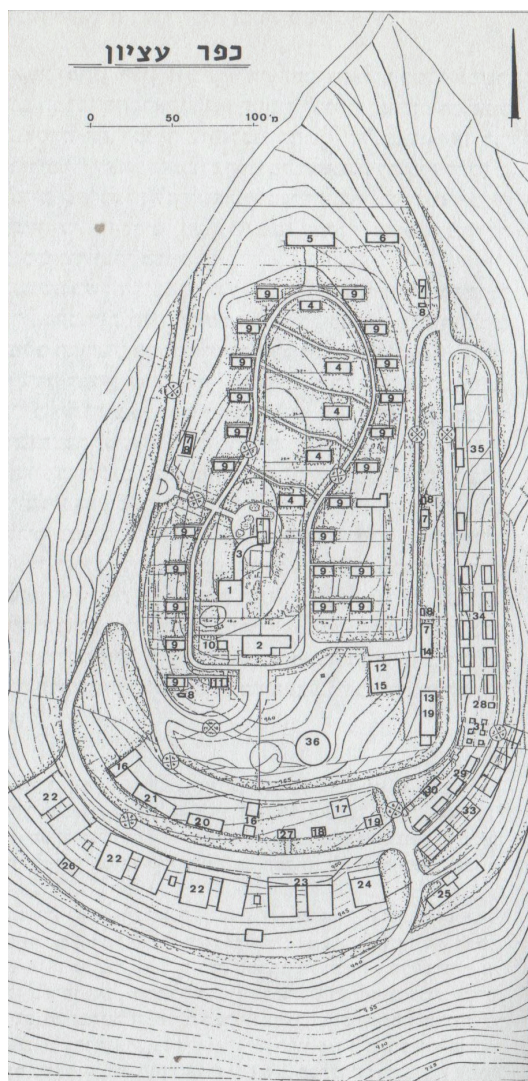
4. ראו: כץ (לעיל, הערה 1), עמ' 124-125, על פי תיעוד באכ"ע.

5. תוספתא מגילה פ"ג הכ"ג, מהד' ליברמן עמ' 360; משנה תורה הלכות תפילה פי"א ה"ב.

6. תודתי העמוקה ליאיר בן אורי, בנו של האדריכל מאיר בן אורי, שהתיר לי לעיין בתכנית הלא ידועות של אביו לבניין בית הכנסת הקטן בקיבוץ.

7. על בן אורי ועל דמותו הייחודית טרם נכתבה עד היום, למרבה הצער, סקירה מקיפה. לסקירות שונות עליו ועל דמותו ראו למשל: **ארץ, אמנות אמונה: מאיר בן אורי – תערוכת זיכרון**, ברעם

הניסיון להקמת בית הכנסת על שם רמ"א וקדושי קרקוב בכפר עציון בשנת 1947

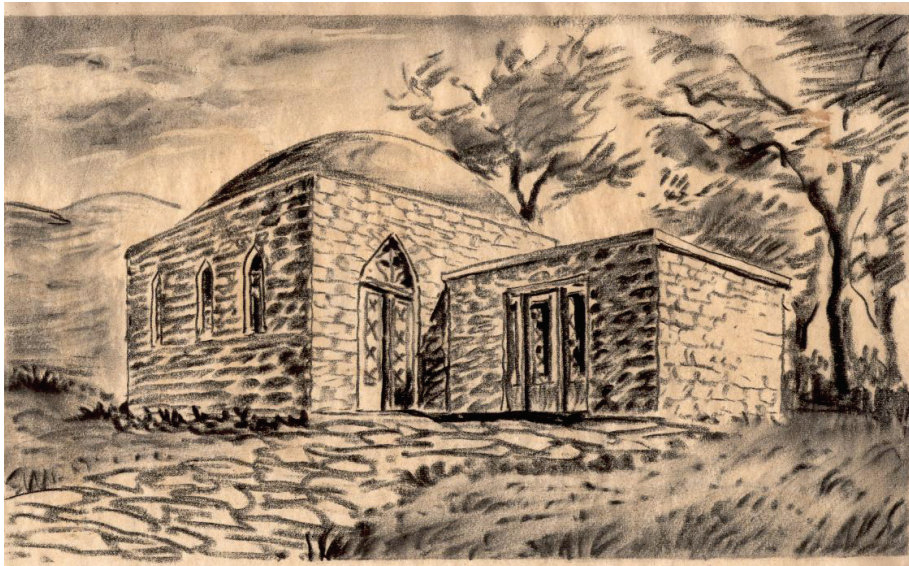

איור מספר 1: תכניתו של מאיר בן אורי לכפר עציון. מיקומו המתוכנן של בית הכנסת מצוין בספרה 1 (באדיבות הארכיון לתולדות גוש עציון על שם דב קנוהל).

1999. על שורשי האיידאולוגיה שלו ראו בקצרה גם: א' ריינר, 'המדרון, הערוץ וקו הרקיע – מאיר בן אורי רושם את ירושלים', **עת-מול** 191, תשס"ז, עמ' 28-29. על שיטתו העקרונית בתכנון בתי כנסת בארץ ישראל ראו במאמרו 'תכנון בתי כנסת במדינת ישראל', בתוך: מ' הכהן (עורך), **בית הכנסת – מאמרים ומסות**, ירושלים תשט"ו, עמ' קצה-רמב (מאמר זה פורסם בליוויית איורים ורישומים רבים פרי עטו של המחבר בכתב העת האינטרנטי **מעמקים**, גיליון 41, ניסן תשע"א. פרטים נוספים על סגנונו האדריכלי יובאו בהמשך, ביחס לבית הכנסת שתכנן – ושלא נבנה לבסוף – עבור קיבוץ טירת צבי בשנות הארבעים.

המקומי בהתאם להשקפתו הרחבה. כמי שקרא לעצב בתי כנסת ומבני ציבור אחרים באופן שישקף את הלאומיות העברית ואת דמותה ונופיה של ארץ ישראל, עיצב בן אורי גם את בית הכנסת המתוכנן בכפר עציון כמבנה בעל סגנון מזרחי מובהק, כפי שהבין הוא עצמו סגנון זה: המבנה עוטר בכיפה, כמו גם בחלונות ובדלתות מקושטים ומעוטרים בסגנון מזרחי, ושילב בחללו הפנימי קשתות וקמרונות רבים (ראו איורים מספר 2, 3).

לצורך מימוש תכניתו של בן אורי הצליחו חברי הקיבוץ לגייס תרומה של כ-2000 לא"י.⁸ ואולם, תכניות אלו אף הן לא יצאו לבסוף אל הפועל. זאת, בעיקר בגלל חוסר רצונם של החברים להסתפק בפתרון זמני ומצומצם יחסית ובשל כוונתם לגייס בהמשך תרומות משמעותיות בהרבה, כמו גם הלוואה משמעותית מחברת 'משכן ישראל', שהוקמה בידי תנועת 'המזרחי' באמצע שנות הארבעים במטרה לסייע בהקמת בתי כנסת בכל רחבי הארץ.⁹ אולם בסופו של דבר גם רצונם זה של החברים לא התממש, וכך חלפו שנתיים נוספות עד שתכנית חדשה להקמת בית כנסת של קבע בקיבוץ קרמה עור וגידים.

איור מספר 2: תכניתו של מאיר בן אורי לבניין בית הכנסת הקטן בכפר עציון בשנת 1945 (באדיבות יאיר בן אורי).

8. ראו: 'בית הכנסת', **כפר עציון – שבועון המזכירות**, ח' בשבט תש"ה, עמ' 2 (אכ"ע).
9. ראו: **שבועון המזכירות**, שם. למסמכים שונים על חברת 'משכן ישראל' ועל פעילותה – אם כי ללא התייחסות מפורשת לתכנית להקים בית כנסת בכפר עציון – ראו: גנזך הציונות הדתית, מוסד הרב קוק, ירושלים (גצ"ד), 16/3.

הניסיון להקמת בית הכנסת על שם רמ"א וקדושי קרקוב בכפר עציון בשנת 1947

בין יתר הסיבות שהביאו לעיכוב בתכנון בית הכנסת הקבוע ובהקמתו הייתה גם העובדה, שלבני הקיבוץ נמצא בלאו הכי מקום חליפי נוח למדי לעריכת התפילה בציבור. בשנים הראשונות נערכו התפילות בחדר האוכל, בדומה לנעשה בנקודות התיישבות דתיות אחרות, ומאז הקמתו (במחצית 1946) של בית 'נווה עובדיה' כמבנה החדש והמרכזי של בית המרגוע וההבראה שפעל בקיבוץ, נערכה התפילה הקיבוצית באולם התרבות המרכזי בבניין זה: בליל שבת התפללו בצוותא אורחי בית ההבראה וכלל חברי הקיבוץ, ובשבת בבוקר נערכה התפילה בשני מניינים נפרדים, אחד מוקדם ואחד מאוחר.¹⁰

אמנם, בטקס חנוכת בית 'נווה עובדיה', שהתקיים בכפר עציון בי"ב באלול תש"ו (1946), אמר שלום קרניאל:

האולם הזה ישמש באופן זמני גם חדר תפילה לקבוצה. אני מדגיש את המילים באופן זמני, כי קבוצתנו תעשה הכל למען נוכל בקרוב להניח אבן הפינה לבית כנסת מיוחד, בית מקדש מעט לכפר עציון. אני חושב שהיישוב שלנו, הנמצא בסביבה המקודשת בין ירושלים עיר הקודש וחברון עיר האבות, זכאי לבית כנסת הראוי לשמו... לא נוכל להשלים עם העובדה שייעדר במקומנו בית כנסת המתנוסס לתפארת על כל הנקודה והמשמש סמל לצביון חיינו

איור מספר 3: תכניתו של מאיר בן אורי לבניין בית הכנסת הקטן בכפר עציון בשנת 1945 – מבט מבפנים (באדיבות יאיר בן אורי).

10. ראו: כץ (לעיל, הערה 1), עמ' 172-173; קנוהל (לעיל, הערה 1), עמ' 27; בן-יעקב (לעיל, הערה 2), עמ' 83.

ויצירתנו הרוחנית בסביבה קדושה זו. נקווה שלא יאחר היום ונוכל להזמין אתכם להנחת אבן הפינה לבית הכנסת של כפר עציון.¹¹

אלא שלמרות הצהרה אופטימית זו, בסופו של דבר סיפק האולם ב'נווה עובדיה' את צרכיהם של החברים, כך מסתבר, וחלף זמן מה עד אשר שבה והתעוררה היזמה לייסד בית כנסת נפרד בקיבוץ. אחת הסיבות להתעוררותה מחדש לאחר זמן נוסחה (ככל הנראה בידי הסופר ר' בנימין) בתכנית להקמת בית כנסת חדש, שפורסמה לבסוף בשנת 1947:

הצורך בבית הכנסת נעשה תכוף משנה לשנה ומחודש לחודש. לפי שעה משמש לצורך בית הכנסת באופן עראי זמני האולם של נוה-עובדיה שנועד למטרות אחרות, ושגם קטן הוא כבר כיום מלהכיל את כל הדופקים בשעריו, ביחוד בלילות שבתות... וכן הדבר בנוגע לחגים ולימים נוראים. כאן מן ההכרח שיקום בנין מיוחד למקדש מעט, שיהיה לתפארת המקום ולתפארת הישוב כולו.¹²

אמנם, הצפיפות שעליה כותב ר' בנימין נגעה בעיקר לחודשי הקיץ, שבהם פעל בית המרגוע, ופחות לחודשי החורף הארוכים שבהם שימש המקום את חברי הקיבוץ בלבד.¹³ אלא שבין כך ובין כך, לאחר ארבע שנים של התיישבות והתבססות, ולאחר כישלון החוזר של התכניות הראשוניות, הגיעה העת לנסות פעם נוספת להקים בכפר עציון בית כנסת של קבע, גדול, מרשים ובעל משמעות סמלית וייחודית.

מבית ומחוץ: היזמה המחודשת להקמת בית הכנסת

התכנית החדשה להקמת בית כנסת של קבע בכפר עציון, העומדת בלב מאמר זה, נוצרה ככל הנראה כתוצאה משני מהלכים מקבילים: אחד בקיבוץ ואחד מחוצה לו. מחד גיסא, בסקירתו של ר' בנימין את היזמה, שהוא היה מראשיה ומפעיליה הבולטים ביותר, קבע הוא כי "ההתעוררות הראשונה לכך באה מצד יוצאי קראקא בארץ, שהחליטו להקים מצבה לזכר קדושי קראקא בבית הכנסת בכפר עציון".¹⁴ כך עולה גם מן הסקירה הקצרה שפורסמה על כך בשבועון כפר עציון בתמוז תש"ז.¹⁵ יזמה מעין זו של יוצאי קרקוב בארץ ישראל בשנים אלו אינה מפתיעה כלל וכלל: באותן שנים ראשונות שלאחר השואה נדונו בארץ במסגרות שונות האופנים שבהם

11. דבריו של קרניאל פורסמו (לראשונה, כך נראה) **בהדים**, עיתון קיבוץ כפר עציון, סוכות תש"ס. תודתי לאריה רוטנברג שהפנה את תשומת לבי למקור זה.

12. **קרון לבנין בית כנסת ע"ש הרמ"א בכפר עציון – ועד המבריאים**, תש"ז, עמ' 2 (אכ"ע).

13. תודתי לאריה רוטנברג שהפנה את תשומת לבי לעובדה זו.

14. יר"פ [יהושע רדלר פלדמן, הוא ר' בנימין, ר"ג], 'לקראת הקמת בית כנסת בכפר עציון', **בית הכנסת – גיליונות בית הכנסת הגדול בתל אביב** תש"ח, עמ' 158 (בכריכה הרציפה).

15. ראו: 'ועדה להקמת בית הכנסת', **כפר עציון – שבועון המזכירות**, כ"ג בתמוז תש"ז, עמ' 1.

ניתן וצריך להנציח את הקהילות שחברו בשואה ולעתים אף את בית הכנסת שלהן באופן מיוחד.¹⁶ מבחינתם של יוצאי קרקוב, הבחירה לנסות ולהקים בית כנסת שינציח את הנרצחים בעירם דווקא בכפר עציון, הייתה אף היא טבעית למדי: מוצאם של רבים מחברי 'קבוצת אברהם' המקורית היה מגליציה, שקרקוב הייתה במשך דורות ארוכים בירתה ולבה הרוחני, הדתי והתרבותי.¹⁷ הפנייה לכפר עציון הייתה אפוא טבעית, ומסתבר שאכן נפלה על אזניים קשובות מצד חברי הקבוצה, שרבים מהם איבדו בשואה את מרבית חבריהם ובני משפחותיהם.

מאיך גיסא, במקביל ליזמתם של יוצאי קרקוב בארץ ישראל, התעוררה מחדש גם בקיבוץ עצמו השאיפה לבנות סוף סוף את בית הכנסת הקבוע והגדול, שעליו חלמו מאז הקמת נקודת ההתיישבות בכפר עציון. לפיכך פנו חברי הקיבוץ לכמה מן הדמויות הציבוריות שנהגו לשהות תקופות שונות בבית המרגוע בקיבוץ, וביקשו מהן לקחת על עצמם את הובלת היזמה להקמת בית כנסת קבוע בקיבוץ. הדמות המשפיעה והמשמעותית ביותר בהקשר זה הייתה הסופר ר' בנימין, שנהג לשהות עם אשתו דבורה בכפר עציון – כמעט מראשיתו – מספר חודשים בכל שנה, ושראה עצמו במובנים רבים כחבר קיבוץ לכל דבר.¹⁸

הישיבה הראשונה בנושא זה התכנסה בבית המרגוע בכפר עציון בשבת נחמו תש"ז, ובה הוחלט על הקמתו של 'ועד המבריאים בעד בנין בית הכנסת בכפר עציון'. ועד זה החליט עד מהרה לחבור ליזמתם של יוצאי קרקוב להקמת בית הכנסת על שם קדושי קרקוב ורמ"א (ר' משה איסרליש, שפעל ונקבר בקרקוב), והחל בתוך זמן קצר לגייס כספים למטרה זו בכל רחבי הארץ. סכום היעד שנקבע להגשמת היזמה כולה היה 12000 לא"י, ולצורך גיוס הכספים הוקמו ועדים במקומות שונים ברחבי הארץ, ואף נפתח חשבון מיוחד בבנק 'הלוואה וחסכון' בירושלים, על שם 'קרן לבנין בית הכנסת בכפר עציון'.¹⁹ גיוס הכספים בירושלים בוצע בפועל בידי ר' בנימין עצמו

16. על העיסוק בנושא זה ראו למשל בדבריו של דוד צבי פנקס, ממנהיגי 'המזרחי' ונשיא בית הכנסת הגדול של תל אביב, במאמרו בגיליון הראשון של כתב העת שערך, **בית הכנסת – גיליונות בית הכנסת הגדול בתל אביב**, ערב ראש השנה תש"ו, עמ' 2. ראו גם את דבריו של מאיר בן אורי על כך: 'תכנון בתי כנסת במדינת ישראל' (לעיל, הערה 7), עמ' רלט.

17. על אופיה החברתי של 'קבוצת אברהם' ועל מוצאם של חברי הקבוצה הראשונים ראו למשל: קנוהל (לעיל, הערה 1), עמ' 17-19; ש' דניאל, **באהלי תורה ועבודה – פרקי הוי מישובי הפועל המזרחי בארץ ישראל**, ירושלים תרצ"ח, עמ' 74.

18. על הקשר המיוחד בין ר' בנימין לבין כפר עציון ראו למשל: בן-יעקב (לעיל, הערה 2), עמ' 95-98. בהקשר זה ראו למשל גם את הדיווח על הלוואה שנטל על עצמו ר' בנימין לטובת הקיבוץ ('הלוואה ע"י ר' בנימין', **כפר עציון – שבועון המזכירות**, ח' בשבט תש"ח, עמ' 2); ראו גם: כץ (לעיל, הערה 1), עמ' 148.

19. ראו: **קרן לבנין בית הכנסת ע"ש הרמ"א בכפר עציון** (לעיל, הערה 12), עמ' 3.

"אזרח כפר עציון", כפי שהוא מכונה בהודעת 'ועד המבריאים'), ובמקומות אחרים בארץ בידי אישים נוספים שנהגו לשהות תקופות שונות בבית המרגוע בקיבוץ, ואשר הכירו היטב את אופיו של המקום ואת צרכיו.²⁰ לצורך זה הפיקו חברי הוועד פנקסי קבלות מיוחדים, ואף הציעו לתורמים להקדיש סכומי כסף גדולים לבניין בית הכנסת תמורת הנצחת יקיריהם שנרצחו בשואה בבית הכנסת, לכשיוקם (ראו איור מספר 4).²¹

על מנת לקדם את היזמה ולפרסמה ברבים, נבחרה בידי הוועד המאוחד להקמת

הוועד להקמת בית כנסת ע"ש "הרמ"א"
בכפר עציון
לזכר קדושי קראקא וסביבותיה

כתובת: ירושלים ת. ה. 1140 - כספים: בנק מזרחי, ירושלים - תל אביב

הצהרה ב"ה

הנני מבקש בזה להנציח בלוח הזכרון של בית הכנסת ע"ש "הרמ"א" בכפר עציון את השם (אבא, אמא, משפחה)..... נ"ע (הי"ד)

מעיר..... בימי הזעם, בשנת..... שבלב"ע ביום.....

הריני מתחייב לתרום למטרה זו סך..... לא"י

כמפרעה לסכום הנ"ל הנני נותן סך..... לא"י

והיתר בתשלומים כדלהלן:

ולראיה באתי על החתום.....

חתימת המתרים.....

התורם.....

כתובת התורם.....

תאריך.....

הארכיון
 המנהל
 גוש עציון

איור מספר 4: פנקסי גיוס כספים לצורך הקמת בית הכנסת בכפר עציון (באדיבות הארכיון לתולדות גוש עציון על שם דב קנוהל).

20. ראו: שם.

21. ראו: תעודות שונות, אכ"ע. בין הקבלות על הסכומים השונים מצויה גם קבלה החתומה בידי ר' בנימין עצמו, כמי שקיבל בפועל את התרומה.

הניסיון להקמת בית הכנסת על שם רמ"א וקדושי קרקוב בכפר עציון בשנת 1947

בית הכנסת 'נשיאות' רשמית (ראו איור מספר 5), שבין חבריה היו מספר דמויות ציבוריות מוכרות ובעלות יכולת השפעה: הרב יהודה לייב פישמן מימון (איש 'המזרחי' והסוכנות היהודית); הרב יעקב משה חרל"פ (תלמידו וחברו של הרב קוק ורבה של שכונת שערי חסד בירושלים); הרב שלמה דוד כהנא (רבה של העיר העתיקה בירושלים); עו"ד מנחם דונקלבלום; יוסף רוטנברג (חבר המועצה הארצית של 'המזרחי'); משה אלטר (איש 'המזרחי') וישעיהו ברנשטיין (איש 'הפועל המזרחי'). מלבדם היו שותפים לעשייה גם יחזקאל בנט, ד"ר אריה משה קורץ (ממנהיגי 'השומר הדתי' בקרקוב וידיד כפר עציון) ושולם קרניאל, שהיה ככל הנראה זה שייצג בפעילות הוועד את חברי הקיבוץ עצמם. קרניאל, יש לציין, היה אף הוא יליד קרקוב, שפעל בעיר כנציג 'השומר הדתי' במשך תקופה ארוכה בנערותו ובבחרותו.²²

בחירתם של חברי הנשיאות לא הייתה מקרית: הרבנים ואישי הציבור התבקשו מן הסתם לנצל את מעמדם ואת השפעתם הרבה על מנת לגייס כספים נוספים להקמת בית הכנסת ועל מנת להביא את דבר היזמה לציבור הרחב. גם מוצאם ועברם הציבורי של כמה מחברי הנשיאות היה בעל משמעות: ישעיהו ברנשטיין היה תקופה מסוימת

איור מספר 5: נשיאות הוועד להקמת בית הכנסת בכפר עציון ופרטי ההתקשרות עמה (באדיבות הארכיון לתולדות גוש עציון על שם דב קנוהל).

22. ראו: קנוהל (לעיל, הערה 1), עמ' 614. על קרניאל ועל דמותו הייחודית ראו גם: י' ברמן (עורכת), **שולם קרניאל – חייו ומשנתו**, כפר עציון תשע"ג.²

שליח 'המזרחי' בפולין ובגליציה; ר' משה אלטר התגורר בקרקוב לפני עלייתו ארצה במשך כעשרים וחמש שנים ור' יוסף רוטנברג היה עצמו יליד קרקוב. מסתבר, אם כן, שהזהדותם האישית של חברי הנשיאות עם היזמה הייתה אמורה להועיל לקידומה ולפרסומה ברבים.²³

ואכן, דומה שהדברים פעלו את פעולתם: עד ראשית 1948 נאספו בידי הוועד כ-4000 לא"י, כשליש מן הסכום הכללי הדרוש לביצוע המשימה, סכום מכובד כשלעצמו.²⁴

כבר מראשית הדרך התלבטו חברי הקיבוץ מתי כדאי יהיה לקיים באופן חגיגי טקס הנחת אבן פינה לבית הכנסת. היו שביקשו לקיים טקס מעין זה כבר בתחילה, במהלך קיץ תש"ז, אולי מתוך כוונה לגייס באמצעות טקס שכזה סכומי כסף נוספים,²⁵ אך בסופו של דבר החליט 'ועד המבריאים' להצהיר כי הבנייה תחל בטקס שיערך רק חודשים רבים מאוחר יותר, בל"ג בעומר תש"ח.²⁶ זאת על מנת לציין את יום פטירתו של רמ"א החל בל"ג בעומר, וככל הנראה מתוך הנחה שעד אז כבר יהיו בידי הוועד הכספים הדרושים למימוש היזמה כולה. בסופו של דבר הביאה החלטה זו לכך שלא נערך כל טקס, מאחר שעם פרוץ מלחמת העצמאות נגנזו כל התכניות, וסופן שהתבטלו לחלוטין.

מזיגה של פולין וארץ ישראל: תכניתו האדריכלית של בית הכנסת

כבר בראשית היזמה להקמת בית הכנסת ע"ש רמ"א בכפר עציון ביקשו ראשי הפעילים לפרסם ברבים את מראהו המתוכנן של בית הכנסת, מתוך הנחה שהדבר יסייע בידם בגיוס תרומות לבניינו. לשם כך פנו – ככל הנראה אף הפעם באמצעות ר' בנימין עצמו – לאדריכל הירושלמי יצחק יעבץ, על מנת שזה ייצור תכנית ראשונית לבית הכנסת.

יעבץ (1906-1970), שהיה אף הוא יליד פולין (לבוב), עלה ארצה בשנת 1934 לאחר השלמת לימודיו המקצועיים, ולאחר עלייתו התיישב בירושלים והועסק כאדריכל במספר משרדי אדריכלות בולטים, ביניהם זה של האדריכל הנודע אריך מנדלסון. עבודתו הנודעת ביותר של יעבץ הייתה התכנית – שאותה יצר במשותף עם

23. לפרטים שונים על ברנשטיין, כהנא, רוטנברג ואלטר ראו בערכים המוקדשים לדמותם באנציקלופדיה של הציונות הדתית, ירושלים תשי"ח. על פעילותו של משה אלטר במסגרת הוועד ראו גם: נ"ש, 'ידיד הנוער', הצופה, כ"ז בתשרי תש"י, עמ' 3.

24. ראו: כץ (לעיל, הערה 1), עמ' 173, על פי: ארכיון המכון לציונות דתית, אוניברסיטת בר אילן, תיק הסתדרות הפוהמ"ז – המרכז החקלאי, תש"א-תשט"ו, הצעה להקמת בתי כנסת בנקודות הפוהמ"ז, 29/1/48.

25. ראו לעיל, הערה 15.

26. על פי תעודות שונות, אכ"ע.

הניסיון להקמת בית הכנסת על שם רמ"א וקדושי קרקוב בכפר עציון בשנת 1947

האדריכל קרל רובין – לבניין המכון לארכאולוגיה באוניברסיטה העברית שעל הר הצופים, בשנת 1941.²⁷ בכפר עציון עצמו תכנן יעבץ שנים אחדות קודם לכן את 'נווה עובדיה', ששימש כמרכז התרבותי והחברתי של בית המרגוע ושל הקיבוץ כולו.

בכפר עציון תכנן יעבץ בית כנסת עשוי אבן, מרשים למדי בגודלו, המשלב במראהו מגוון מרכיבים ארכיטקטוניים שונים, המשקפים מרחבי השפעה תרבותית שונים זה מזה: כיפה לבנה הניצבת במרכז גג המבנה המרכזי; חלונות מוארכים ומקושתים מכל צדי הבית, ומעליהם שורת חלונות עגולים קטנים; ארקדת קשתות בחזית המבנה, המשמשת כמבואת הכניסה לבית הכנסת; ומבנה צדדי קטן ('קלויז?') הניצב בסמוך לבניין המרכזי (ראו איור מספר 6).

תכניתו האדריכלית הייחודית של בית הכנסת לא הייתה אקראית, כך מסתבר, ובדבריהם של יזמי הבנייה נודעו לה משמעויות שונות. מחד גיסא, מראהו של בית הכנסת נועד לשקף – ולו במידה מסוימת – את מראהו המקורי של בית הכנסת על שם רמ"א בקרקוב, שבית כנסת זה נתפס ככל הנראה כמעין תחליף ארץ ישראלי

איור מספר 6: תכניתו של יעבץ לבניין בית הכנסת על שם קדושי קרקוב בכפר עציון (באדיבות הארכיון לתולדות גוש עציון על שם דב קנוהל).

27. ראו: ד' דולב, **האדריכלות של האוניברסיטה העברית – 1918-1948**, עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב 1990, עמ' 104. יש לציין שבתכנית המקורית כונה המכון לארכאולוגיה "בית הנכות לעתיקות היהודים באוניברסיטה העברית" (שם).

שלו.²⁸ מטרה זו הודגשה גם באמצעות העובדה, ששלום קרניאל עשה מאמצים להביא לארץ ישראל פריט זה או אחר מבית הכנסת המקורי בקרקוב, על מנת לשלבו בבית הכנסת החדש שייבנה בכפר עציון.²⁹ מאידך גיסא, במכתב ששלחו חברי הקבוצה לש"ז שרגאי, איש 'הפועל המזרחי' וחבר הנהלת הסוכנות היהודית, תיארו את בית הכנסת כמזיגה סמלית של סגנון בתי הכנסת שהתקיימו בפולין עד לחורבנם, עם סגנון הבנייה המזרחי-ארץ ישראלי.³⁰ באופן דומה תוארו הדברים גם בסקירת התכנית להקמת בית הכנסת, שפורסמה בכתב העת של בית הכנסת הגדול בתל אביב בכסלו תש"ח: "התכנית נעשתה ע"י האדריכל יצחק יעבץ מירושלים, ובה רוצה האדריכל להביא לידי מזיגה את הסגנון של בתי הכנסת העתיקים בפולין עם הסגנון המזרחי של בתי כנסת העתיקים בירושלים. הבה נקוה שהתכנית היפה תבוצע בקרוב".³¹ יש לציין, כי אף שעל הסקירה חתום יהושע רדלר פלדמן (הוא הסופר ר' בנימין), הרי שמי שחיבר אותה בפועל היה שלום קרניאל, חבר הקיבוץ וממנהיגי הבולטים, ומסתבר שהדברים ביטאו את דעתו, ואולי גם את דעתם של חברים אחרים בקיבוץ.³²

לא כולם היו שותפים להערכה חיובית זו של התכנית האדריכלית של בית הכנסת. אחד ממבקריה – גם אם לא הפומביים – היה האדריכל מאיר בן אורי, שתכניתו לבניין בית כנסת קטן בכפר עציון נדחתה, כאמור, כשלוש שנים קודם לכן. במכתב שכתב בן אורי לרב מאיר בר־אילן לאחר פרסום התכנית של יעבץ הוא מבקר אותה בטענה כי אינה משקפת דיה את דמותה של ארץ ישראל, וכי יש בכך חזרה על טעויות שנעשו בתכנון בתי כנסת בכפר הרא"ה, בכפר פינס ובמקומות יישוב נוספים.³³ בסופו של דבר לא ביקורתו של בן אורי סיכלה את ביצוע תכניתו של יעבץ, כי אם מאורעות הזמן ופרוץ מלחמת העצמאות, ששינו לחלוטין את מצב הדברים בכפר עציון וקטעו באבן את היזמה ואת כל ההתקדמות בעניינה בשנה שקדמה לכך.

תכנון ראשוני של בתי כנסת בקיבוצים נוספים: מבט משווה

במקביל לניסיונם של חברי כפר עציון לייסד בקיבוצם בית כנסת גדול ומרשים, נעשו במהלך שנות הארבעים ניסיונות דומים גם במספר קיבוצים דתיים אחרים.

28. ראו: כץ (לעיל, הערה 1), עמ' 173; וראו שם, הערה 182.

29. ראו: ש' רז, 'שלום קרניאל המדריך המגשים', בתוך: ברמן (לעיל, הערה 22), עמ' 99.

30. ראו: מכתב מקיבוץ כפר עציון לש"ז שרגאי והמרכז העולמי של המזרחי, י"ד באלול תש"ו, גצ"ד, 87-16.

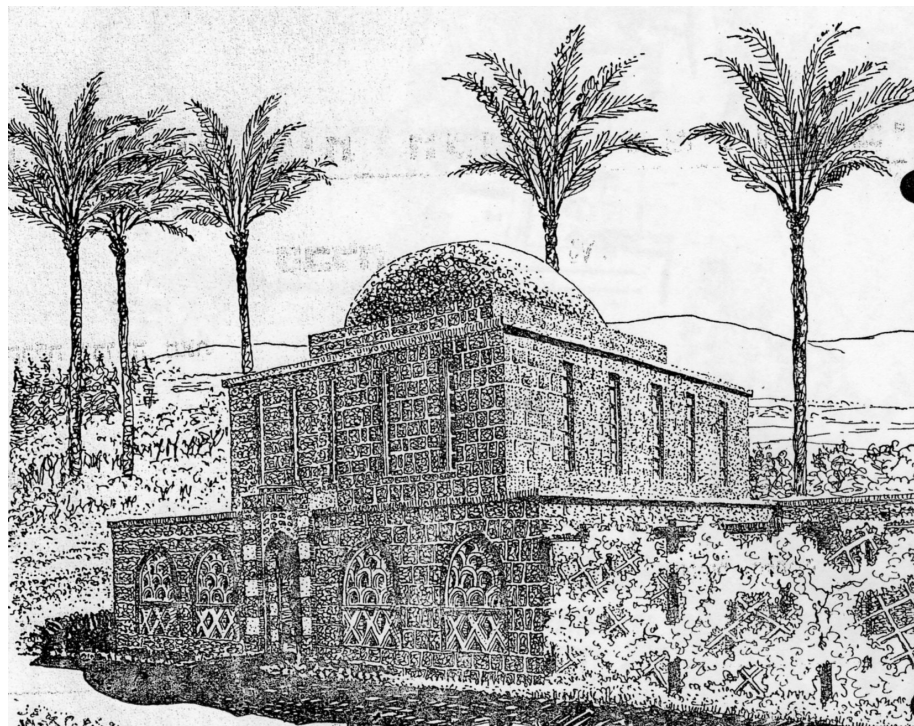
31. יר"פ (לעיל, הערה 14).

32. כך עולה ממכתבו של קרניאל לר' בנימין, שבו הוא מזכיר כי כתב את הסקירה בעצמו ורק ייחסה לר' בנימין (שלום קרניאל לר' בנימין, כ"ב כסלו תש"ח [מובא בתוך: כץ, לעיל, הערה 1, עמ' 171]).

33. מ' בן אורי למ' בר־אילן, י"ט בשבט תש"ז, גצ"ד, 87-16.

על פי רוב, בשנים הראשונות לקיומם של הקיבוצים הדתיים נערכה התפילה בציבור בחדר האוכל הקיבוצי או במבנה מרכזי אחר, דוגמת בית הביטחון של קיבוץ סעד, ששימש בשנים הראשונות גם כבית כנסת לעת מצוא. כך נעשה גם בעין צורים ובמשואות יצחק, שני הקיבוצים הדתיים הצעירים הנוספים בגוש עציון, שעד מלחמת העצמאות לא החלו עדיין באופן ממשי בבניית מבני הציבור שלהם. עם זאת, במספר קיבוצים ביקשו החברים לשנות את המצב כבר בשנים הראשונות לקיומו של היישוב ולהציב במרכזו מבנה מרשים, לעתים כמעט מונומנטלי, שיסמן את אופיו הדתי של המקום ויציב במרכזו את השאיפות להתקדמות רוחנית.

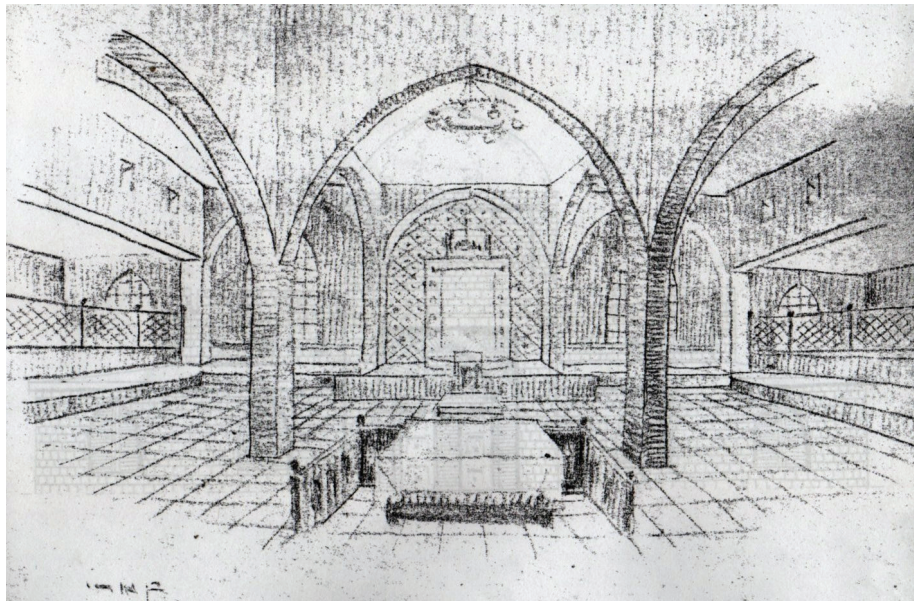
המקרה הדומה ביותר לזה של כפר עציון, כך נדמה, היה ניסיונם של חברי טירת צבי להקים את בית הכנסת היישובי בשנת תש"א (1941), שנים ספורות לאחר עליית הקיבוץ על הקרקע. תכניתו הראשונה של בית הכנסת בטירת צבי בוצעה אף היא בידי האדריכל מאיר בן אורי, שהיה מקורב מאוד לחברי הקיבוצים הדתיים בעמק בית שאן. המבנה הכמעט מונומנטלי שתכנן מאופיין בסגנון מזרחי מובהק, בהתאם לדרכו העקבית של בן אורי בעבודותיו בשנים אלו (ראו איור מספר 7). כמו שעשה שנים אחדות מאוחר יותר בכפר עציון, גם בטירת צבי תכנן בן אורי בקפידה הן את חזותו

איור מספר 7: תכניתו של מאיר בן אורי לבניין בית הכנסת בטירת צבי בראשית שנות הארבעים (באדיבות ארכיון טירת צבי).

החיצונית של בית הכנסת והן את מראהו הפנימי (ראו איור מספר 8), תוך שהוא מעניק למבנה כולו מראה כמו מקדשי, בסגנון המושפע לא מעט מן הבנייה הממלוכית הארץ ישראלית.

טקס הנחת אבן הפינה לבית הכנסת בטירת צבי נערך ברוב עם בכ"ט באדר תש"א, והוזמנה אליו רשימה ארוכה מאוד של נציגי ציבור ומוסדות לאומיים מכל רחבי הארץ. ככל הנראה רק חלק קטן מהמוזמנים נכח בפועל באירוע, אולם נראה שעצם הזמנתם – וקבלת מכתבי תגובה רשמיים מרבים מהם – העצימה את חשיבותו הציבורית של האירוע והעניקה לו נופך כמעט כלל לאומי. בין המוזמנים לטקס בטירת צבי – פרט לעשרות רבנים מכל הארץ – היו גם ברל כצנלסון, הסופר ר' בנימין, מנהל בית הספר החקלאי מקווה ישראל, נציגי קק"ל, נציג מן האוניברסיטה העברית, נציגי עליית הנוער, מנהל בנק אפ"ק, חברי קיבוצים ומושבים מעמק הירדן ומעמק יזרעאל, ראשי 'ועד גוש יישובי חרוד', הנרייטה סאלד, ראש עיריית חיפה שבתי לוי, מנהל בית הספר הראלי בחיפה, ארתור רופין, מנחם אוסישקין ועוד רבים אחרים.³⁴ חשיבותו של הטקס, כטקס הנחת אבן הפינה הראשון לבית כנסת שייבנה בקיבוץ דתי, הודגשה גם באמצעות העובדה שהוקדשו לו מספר עמודים בגיליון חגיגי של עיתון ה**צופה**, זמן מה

איור מספר 8: תכניתו של מאיר בן אורי לבניין בית הכנסת בטירת צבי בראשית שנות הארבעים – מבט מבפנים (באדיבות ארכיון טירת צבי).

34. ראו: ארכיון טירת צבי, תיק בית הכנסת.

לפני קיום הטקס.³⁵

בסופו של דבר לא הצליחו חברי הקיבוץ הצעיר לאסוף את הכספים הדרושים למימוש התכנית, וכך נאלצו החברים להמשיך ולהתפלל עוד שנים ארוכות בחדר האוכל של טירת צבי, עד הקמתו של בית הכנסת הקבוע – והצנוע במידה רבה מזה שתכנן בן אורי – בשנת תשי"ח (1958).³⁶ בית כנסת זה, יש לציין, תוכנן בסופו של דבר בידי האדריכל יצחק יעבץ, מי שתכנן את בית הכנסת – שלא נבנה – על שם קדושי קרקוב בכפר עציון. בתכניתו לבית הכנסת בטירת צבי השתמש יעבץ ככל הנראה בתכניות המקוריות שהכין עבור כפר עציון, ומראהו של בית הכנסת שנבנה לבסוף בטירת צבי, מזכיר לא מעט את התכנית לבית הכנסת בכפר עציון (ראו איור מספר 9).

גם בקבוצת יבנה שאפו החברים לייסד בית כנסת של קבע במרכז הקיבוץ כבר במחצית השנייה של שנות הארבעים, וגם במקרה זה הוזמנו תכניות מפורטות לבית הכנסת, ואלו הוכנו בידי אברהם ובלהה שרגנהיים.³⁷ המבנה המתוכנן היה שוב גדול ומרשים, גם אם נטול השפעות סגנוניות מזרחיות בולטות כפי שתוכנן בטירת צבי ובמידת מה גם בכפר עציון. ואולם גם ביבנה, כמו במקרים האחרים, נאלצו התכניות להמתין שנים אחדות עד למימושו, ובסופו של דבר רק בשנת תשט"ו נבנה בית הכנסת בפועל, לאחר שבתכניות המקוריות בוצעו מספר שינויים.³⁸

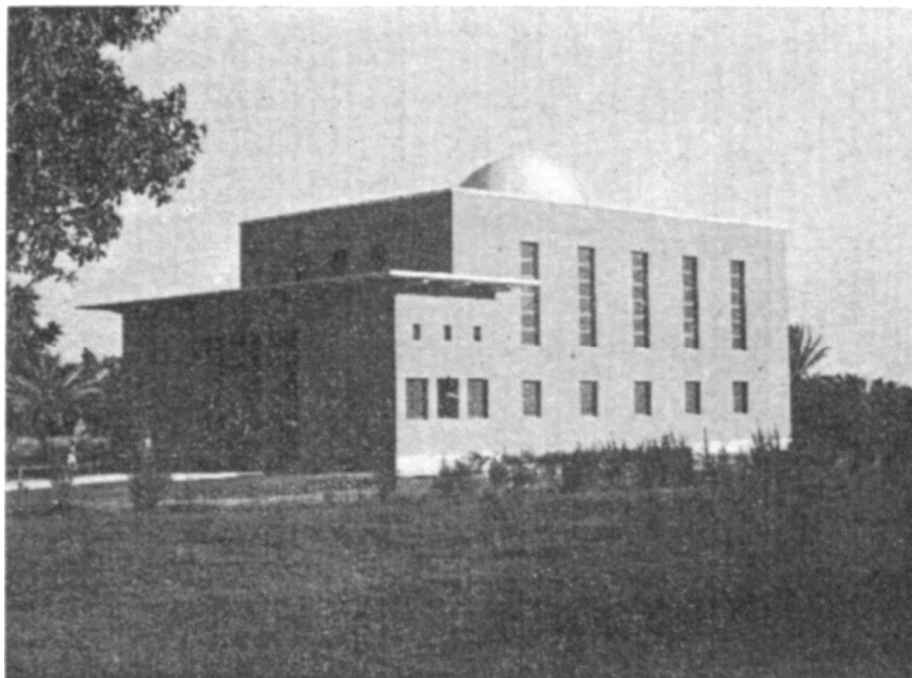
הדמיון שבין מהלך הדברים בכפר עציון לבין המתרחש בשני קיבוצים אלו מרמז, שככלות הכול, גם לולא הייתה מלחמת העצמאות קוטעת באֶבָה את התכנית להקמת בית הכנסת בכפר עציון, כלל לא בטוח כי הדברים היו מגיעים לידי מעשה, ועל אחת כמה וכמה לא באופן המדויק שתכננו יעבץ ויוזמי הבנייה. מצבם הכלכלי הלא פשוט של הקיבוצים הדתיים באותן שנים, כמו גם נסיבות נוספות משתנות, הביאו במקרים לא מעטים לדחיית היזמות הראשוניות להקמת בתי כנסת, לצמצומן ולעיתים גם לביטולן ולהמתנתן בתכניות חלופיות צנועות וזולות בהרבה, שאף הן מומשו רק בעשור הראשון לקיומה של המדינה. האם כך היו הדברים מתרחשים גם בכפר עציון? דומה שקשה לענות על שאלה זו באופן ודאי.

35. ראו למשל: מ' אונא, 'מקומו של בית הכנסת בקיבוץ דתי', **הצופה**, י"ג בשבט תש"א, עמ' 3.

36. על הניסיון להקים את בית הכנסת המקורי בטירת צבי ראו בהרחבה: ר' גפני, **בתי תפילה ולאום: הבנייה הלאומיות העברית בבתי הכנסת בארץ ישראל בתקופת המנדט**, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשע"ג, עמ' 155-158.

37. על ראשית התכנון של בית הכנסת ביבנה ראו: ס' הוד, **בית הכנסת כמייצג חברה: מקרה בית הכנסת בקבוצת יבנה**, עבודת סיום קורס, מכללת אריאל, תשס"ה, עמ' 1-17 (ארכיון קבוצת יבנה).

38. שם. ראו גם בתיק בית הכנסת בארכיון קבוצת יבנה.

איור מספר 9:

למעלה – תכניתו של יצחק יעבץ לבניין בית הכנסת בכפר עציון שלא הוגשמה (באדיבות הארכיון לתולדות גוש עציון על שם דב קנוהל).
למטה – בית הכנסת בטירת צבי שנבנה על פי תכנונו של יעבץ (באדיבות ארכיון טירת צבי).

"אולי תחזור אי פעם": אחרית דבר

פריצתה של מלחמת העצמאות בשלהי שנת 1947 וההידרדרות הדרמטית במצבו הביטחוני של גוש עציון כולו, הביאו ככל הנראה להפסקת קידומה של היזמה להקמת בית הכנסת בכפר עציון כבר בראשית 1948, ובהמשך גם להקפאת איסוף הכספים והתכנון המפורט של בית הכנסת. אמנם, גם לאחר פרוץ המלחמה המשיך קרניאל, למשל, לחלום על הקמת בית הכנסת, והדבר אף עלה בשיחה שאותה ניהל בביתו של ר' בנימין בירושלים בערב האחרון לחייו, כמה שעות לפני שנפל בשיירה מירושלים לגוש עציון: "שלום ז"ל ישב בחדרי מספר שעות לפני הרצח, רוחו היתה טובה עליו. כמדומני באופן יוצא מן הכלל. לא חש לגמרי בבאות... בינתיים הוא משוחח אתי. בעיקר כמובן על בעיית הקמת בית הכנסת בכפר עציון ע"ש הרמ"א".³⁹ גם בהספד שכתב על קרניאל ידידו חנוך אחימן (חמלניק), ששהה באותה העת כשליח בפולין, נזכרה מסירותו של קרניאל לרעיון בית הכנסת:

אחי, אחי. את מצוותך מילאתי – ספר תורה שניצל מבין להבות ופרוכת רקומה חוטי זהב מסורת לקחתי איתי מכאן, כדי להביאם אליך, לפאר בה את מקדש המעט שבכפרנו. פרוכת זו, שריד הינה מבית הכנסת 'טורי-זהב' אשר בלבוב והוד קדומים נסוך עליה. אמרתי – כמה תשמח אתה וחבריך לקשט בה את דלתות הארון וכמה גיל ויראת קודש יהיו שרויים במחננו בהינשא שירתך עם טקס הכנסת ספר התורה להיכל. וכעת ארונך הוא שנישא באבל כבד בין סלעים, בשביל הצר המוליך לבית הקברות הקט שבשיפולי כפרנו.⁴⁰

עם עלייתו ארצה, יש לציין, אכן הביא אחימן עמו את הפריטים שאותם נטל מבית הכנסת ההיסטורי 'טורי זהב' בלבוב, ולימים מצאו אלו את מקומם לא הרחק מכפר עציון ההיסטורי, בבית הכנסת בשכונת רימון באפרת, שבה התגורר אחימן בשנותיו האחרונות.⁴¹

בין כך ובין כך, משנפל גוש עציון לידי הלגיון הירדני, נשכחה התכנית מלב. כשנה וחצי לאחר נפילת הגוש, בכ"ו באלול תש"ט, נפטר בתל אביב ר' משה אלטר, מפעילי הוועד המרכזיים. בכתבת הספד שהוקדשה לדמותו בעיתון **הצופה** בכ"ז בתשרי תש"י, סיים המחבר (נ"ש) את דבריו במילים אלו: "לא זכינו, והמקום [כפר עציון, ר"ג] נהפך

39. רז (לעיל, הערה 29), עמ' 103.

40. ברמן (לעיל, הערה 22), עמ' 398. הספד זה לא נכלל במהדורה הראשונה של ספרו של קרניאל, שראתה אור בעריכתו של שאול רז כמה עשרות שנים קודם לכן. תודתי ליוחנן בן-יעקב על שהפנה את תשומת לבי למקור חדש זה.

41. תודתי לחנוך אחימן על מידע זה.

לתל שממה והאנשים אינם... אולי תחזור אי פעם, עם שיקום קבוצת כפר עציון, הזדמנות נאותה לחדש את התכנית הזו, תוך הנצחת זכר אלה אשר הגו רעיון זה".⁴²
קיבוץ כפר עציון הוקם מחדש, בסופו של דבר, רק לאחר מלחמת ששת הימים, ומספר שנים לאחר הקמתו הוקם במרכזו בית כנסת גדול ומרשים, המשרת במשך עשרות שנים את מרבית חברי הקיבוץ ואורחיו. התכניות המקוריות של בן אורי ויעבץ, לעומת זאת, דומה שלא תתגשמה עוד.

42. נ"ש (לעיל, הערה 23; ייתכן שכותב המאמר היה נתן שנוור, קרוב משפחתו של אלתר, שהיה אף הוא חבר כפר עציון ויוצא קרקוב – תודתי לאורה רוטנברג על הערתה זו).